

Момир САМАРЦИЋ*

Универзитет у Новом Саду

Филозофски факултет

Одсек за историју

Нови Сад

АНАЛИЗА ЗЕМЉОРАДНИЧКИХ ТЕХНИКА У ДОЛИНИ ТИМОКА У ТЕКСТОВИМА АДАМА БОГОСАВЉЕВИЋА**

Апстракт: Суштински сегмент политичких идеја Адама Богосављевића представљало је питање унапређења пољопривреде, односно развој материјалног благостања сељака као претпоставке усавршавања земљорадње и усвајања савременијих оруђа. Последица оваквог става били су текстови објављени у листу *Тежак*, у којима свеобухватно анализира аграрне технике егзистенцијалне земљорадње сељачког друштва у тимочкој долини. Полазећи од поменутих текстова, као значајних литерарних историјских извора за истраживање наведене проблематике, у раду смо анализирали различите аграрне технике присутне у оквирима предмодерне, преиндустријске земљорадње, односно њихове основне карактеристике и регионалне специфичности условљене географским контекстом тимочке долине.

Кључне речи: Адам Богосављевић, земљорадња, земљорадничке технике, Тимочка крајина, Србија, 19. век.

Политичка биографија Адама Богосављевића представља тему којој је српска историографија посветила знатан простор, имајући у виду кратак животни век и улогу коју је играо у политичком животу Кнежевине Србије у осмој деценији 19. века. Најзначајнији покушај

* momir.samardzic@gmail.com

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Од универзалних царстава ка националним државама: друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану* (Ев. бр. 177030).

реконструкције његове политичке делатности представља монографија Растислава В. Петровића,¹ али је и ово дело у великој мери ослоњено на претходнике, односно пре свега на анализе Федора Никића² и Слободана Јовановића³. „Сељаком-философом“ прогласио га је већ Светозар Марковић,⁴ те се овај опис сусреће код различитих аутора, док га је Слободан Јовановић називао „сељаком-факултетлијом“.⁵ У оба случаја алудира се на његово образовање, које га није спречило да се врати на село и бави земљорадњом, односно указује се на преломни животни тренутак који су предимензионирали и, могло би се рећи, политички функционализовали баштинници његових политичких идеја. Међутим, опис Богосављевића као „првог српског популисте“,⁶ „првог народњака у Србији“,⁷ на неупоредиво експлицитнији начин сведочи не само о суштини већ и о перцепцији његове политичке делатности и идеја које је заступао.

Народњачка политичка идеологија представљала је одговор доминантно сељачког друштва на изазове које је наметао развој модерне државе и њених институција, најексплицитније изражен кроз бирократизацију, односно повећање чиновничког апарата, и милитаризацију, односно повећање издатака за јачање народне војске у очекиваном одсудном рату против Османског царства за ослобођење и независност. Процес централизације и институционализације државе био је у супротности са „патријархалним сељачким представама о сопственој државности као органском 'продужетку' традиција“ задруге и општине – основних постојаних форми социјалне заједнице,⁸ те је држава

¹ Р. В. Петровић, *Адам Богосављевић*, Београд 1998². Прво издање из 1972.

² Ф. Никић, *Локална управа Србије у XIX. и XX. веку: област – округ – срез*, Београд 1927, 122–193.

³ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I–II, Београд 1990, на више места.

⁴ С. Марковић, *Друга законодавна скупштина*, Светозар Марковић, Целокупна дела, XIV, Београд 1997, 25.

⁵ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, I, 216. И Никић говори о „школованом сељаку, факултетлији“ (Ф. Никић, *нав. дело*, 123).

⁶ Виктор Г. Карасев, *Революционно-демократическая идеология и балканский социализм (60–70-е годы XIX века)*, Развитие общественной мысли в странах Центральной и Юго-Восточной Европы, Москва 1991, 86.

⁷ L. Perović, *Politička upotreba smrti opozicionog narodnog poslanika Adama Bogosavljevića: postavljanje organizacije Narodne radikalne stranke*, L. Perović, *Između anarhije i autokratije: srpsko društvo na prelazima vekova (XIX–XXI vek)*, Beograd 2006, 114.

⁸ Описујући задругу Владимир Карић је забележио да „задруга није ништа друго до једна малена држава, која кругом рада свог обухвата све задатке и тежње једне

посматрана као њихова вишеструко увећана копија.⁹ У српском случају, развој државе значатно је ишао испред еволуције колективистичког, патријархалног менталитета сељаштва, формираног у оквирима локалне заједнице, а потом екстраполираног и на друштво у целини, што је утицало на стварање негативног става према отуђеном, бирократизованом државном апарату, против којег су и своју делатност усмерили опозициони сељачки посланици у Скупштини предвођени Адамом Богосављевићем.¹⁰ Федор Никић истиче да сељачки покрет, чија је Богосављевић био еманација, представља борбу патријархалног српског друштва и државе у настојању да „васпостави, између нашег друштва и уређења наше државе, потпуну хармонију, т. ј. да се из патријархалног сељачког друштва изгради органски и једна патријархална сељачка држава“. Полицијско-бирократску и војничку државу требало је да замени народно-сељачка држава, која би одговарала социјалној структури српског друштва.¹¹

Суштински сегмент Богосављевићевих идеја представљало је питање унапређења пољопривреде. Развој државе и њеног бирократског апарата није пратио привредни развој, превасходно развој пољопривреде као најзначајније привредне гране, неопходан ради све снажнијег пореског оптерећења сељаштва као претпоставке финансирања државног апарата. „Ако тежак обезбеђује друштву исхрану, а држави омогућава да издржава свој бирократски апарат, треба ли то друштво и та држава својом лошом политиком да уназаде земљорадњу, а тежака да доведу у стање потпуне беде“, записао је у програмском тексту *Глас са села*, објављеном 1873.¹² Међутим, иако је у фокусу Богосављевићевих идеја

сасвим модерне државе“ (В. Карић, *Србија: опис земље, народа и државе*, Београд 1887, 202).

⁹ А. Шемјакин, *Идеологија Николе Пашића: формирање и еволуција (1868–1891)*, Београд 2008, 28–29.

¹⁰ Исто, 27–31; Х. М. Мидлих, *Патријархални менталитет као сметња државне и друштвене модернизације у Србији XIX века*, *Историјски часопис XXXVIII* (1992) 115–128.

¹¹ Ф. Никић, *нав. дело*, 134. Према Никићевом мишљењу, Богосављевић је „успео да створи један политички Вјерују у сељачком народу, развио у маси такав један политички и социјални фанатизам, да је његов покрет изгледао као једна бујица, која је у нашим селима узбунила и последњег сељака у оној колиби, да траже своја отета и згажена политичка и социјална права. У тој борби и у том покрету Адам је стајао као велики трибун и поштован као апостол сељаштва“ (Ф. Никић, *нав. дело*, 189–190).

¹² Цитирано према Р. В. Петровић, *нав. дело*, 40. Чланак *Глас са села* објављиван је у наставцима у листу *Исток* у првој половини 1873.

било село и српски сељак, а сам се бавио земљорадњом, биографи и истраживачи његове политичке делатности нису обратили посебну пажњу на неколико његових текстова у којима анализира аграрне технике у тимочкој долини, често имајући на уму и контекст политичких идеја које је заступао. Никић и Петровић дотичу се у основним цртама овог сегмента Богосављевићевог јавног рада, помињу његово чланство у *Друштву за пољску привреду* и активно бављење земљорадњом, настојање да примењује савременија оруђа и технике обраде земље у намери да поучи сељаке, те награде које је освајао на годишњим пољопривредним сајмовима које је *Друштво за пољску привреду* уз подршку владе организовало од 1870. С друге стране, неколико Богосављевићевих текстова објављених у *Тежаку*, листу *Друштва*, представља прворазредан извор за проучавање аграрних техника у тимочкој долини у другој половини 19. века, „у Крајни“, како је сам говорио, посебно када се има у виду да најобимнији од њих дају, историчарима увек драгоцен, целовит увид у проблематику, насупротив архивским изворима о стању пољске привреде или подацима у статистичким публикацијама који пружају парцијалну слику.¹³

¹³ А. Богосављевић, *Допис: из Копривнице 15. дец. 1869*, Тежак (1869) 55–58; А. Богосављевић, *Допис: у Копривници 1. Марта 1870*, Тежак (1870) 109–110, А. Богосављевић, *Како наши тежаци раде?*, Тежак (1875) 106–108, 113–119, 130–131, 137–138, 144–146, 163–164, 168–169, 173–175.; А. Б.[огосављевић], *Којим се начином код нас може земљорадња на боље да окрене*, Тежак (1878) 97–98, 105–106, 114–115; 1879, 26–27, 38–39, 45–49, 57–59, 65–67, 81–82, 94–96, 101–103, 109–111; А. Б.[огосављевић], *Једна сеоска прича о орању*, Тежак (1879) 51–52, 59–61; [А. Богосављевић], *Неколико речи из сопствене пракције*, Тежак (1879) 145–147, 153–155. Сви наведени текстови налазе се на списку објављеном у јубиларној публикацији поводом тридесет година од покретања листа (*Садржина Тежака од 1869 до закључно 1894 године*, Б. Д. Тодоровић (ур.), Београд 1899, 2–3). Поред дела наведених текстова за које је или по иницијалима или по садржају лако утврдити аутора, на списку се помињу још два непотписана текста из 1881, када је Адам Богосављевић већ био мртав. Независно од тога, текстови о којима је реч (*О храњењу и Материјали из којих је биљка састављена*) у потпуности одуарају од тема, приступа и стила који су карактеристични за Богосављевићеве текстове, те сматрамо да њихов аутор није био Адам Богосављевић.

* * *

Источна Србија, па самим тим и Тимочка крајина о којој сведочи Богосављевић, представљали су специфичну географску целину, одвојену од остатка Србије и отворену за климатске утицаје с истока. Источне срезове браничевских округа и западне срезове Крајинског и Црноречког округа покривају Хомолске планине, као наставак карпатског планинског масива, с тешко проходним планинским гребенима, раздвајајући на тај начин не само зоне климатских утицаја, већ и појасеве плодног земљишта пограничних округа Србије у сливу Тимока. Специфичност географског положаја утицала је и на динамику и карактеристике привредног развоја.¹⁴

Богосављевићево родно село Копривница налазило се у долини Тимока, у Крајинском срезу истоименог округа, на самој граници са Зајечарским срезом Црноречког округа, односно у областима у којима је земљорадња била доминантна привредна грана. Тимочки басен у целини био је богат плодним земљиштем – ритском црницом, черноземом, гајњачом, а посебно смоницом, док је алувијално земљиште, настало наносима набујалог Тимока у пролеће и јесен и „састављено од финих и врло плодних речних наноса муљака“, било посебно погодно за узгој кукуруза, житарице по којој је тимочка долина била позната, убрајајући овај крај у области с најплоднијим земљиштем у Кнежевини.¹⁵ Најплоднији део тимочког басена налазио се управо у Крајинском округу, с алувијалним проширењима величине један до два километра и брдским странама које се негде благо, негде окомито спуштају у речну долину, док је посебно значајна била равница у којој се налазило окружно средиште Неготин.¹⁶ И у суседном, Црноречком округу, односно Зајечарском срезу, тимочка долина с долинама притока обухватала је простор с најплоднијим земљиштем, ширећи се код управног средишта Зајечара.¹⁷

¹⁴ Д. Милић, *Привредни развој Тимочке крајине после 1833. године, Тимочка крајина у XIX веку* : зборник радова, Д. Милић (ур.), Књажевац 1988, 59.

¹⁵ М. В. Лутовац, *Неготинска Крајина и Кључ: привредно-географска проучавања, Пореч, Крајина и Кључ: насеља, порекло становништва, обичаји*, Б. Челиковић (ур.), Београд 2012, 414–415, 434. Према наводима Горана Дугалића и Бошка Гајића, у басену Тимока гајњача је заузимала око 11.000, смоница око 120.000, док је алувијално земљиште (флувисол) настало од речних наноса заузимало око 42.000 хектара. Г. Ј. Дугалић, В. А. Гајић, *Pedologija*, Крагујевац 2012, 219, 236.

¹⁶ М. В. Лутовац, *нав. дело*, 410–411.

¹⁷ С. Мачај, *Црноречки округ, Црна река: насеља, порекло становништва, обичаји*, Б. Челиковић (прир.), Београд 2012, 443.

Поред плодности земљишта, за анализу аграрних техника и степена њиховог развоја од посебног значаја су подаци о величини и структури домаћинства, те величини обрађиваних површина и структури усева. Према статистичким подацима из 1866. и 1874, у 26 насељених места Крајинског среза 1866. је пописано 4.253 куће и 24.635 становника, а 1874. 4.843 куће и 25.948 становника, док је у 23 насељена места у Зајечарском срезу 1866. пописано 4.534 куће и 25.385 становника, а 1874. 5.310 кућа и 27.935 становника.¹⁸ Статистички просек броја чланова домаћинства (Крајински срез 5,8 1866. и 5,3 1874; Зајечарски срез 5,6 1866. и 5,3 1874) упућује на закључак о доминантном присуству нуклеарне породице, што је представљало знатан ограничавајући фактор при ниском степену развоја аграрних техника јер је егзистенцијална земљорадња подразумевала велик број руку неопходних за производњу за преживљавање. Резултати истраживања Александре Вулетић указују на то да су, у поређењу с остатком Србије, домаћинства у Источној Србији била најмалобројнија, с тенденцијом смањења између два пописа.¹⁹

При дефинисању земљорадње у Србији као егзистенцијалне полазимо од тезе да је сељачки економски систем погрешно анализирати из перспективе и категорија тржишне економије, јер се земља, стока и алат не доживљавају као капитал, већ као средство за живот, док се рад махом не плаћа јер је домаћинство заједница у којој се физичка снага користи ради обезбеђења егзистенције. Управо егзистенцијална земљорадња представљала је суштинску карактеристику сељачке економије која властити аграрни систем дефинише кроз корелацију броја уста која треба прехранити и броја руку неопходних за тај посао.²⁰ Егзистенцијални ниво земљорадње и нуклеарна породица представљали су ограничавајући фактор и приликом ширења обрађиваних површина. Величина сељачког земљишног поседа била је ограничена могућностима његове обраде, суштински се крећући око егзистенцијалног оптимума који је влада проценила на шест дана орања (3,42 ha), односно пет дана орања (2,85 ha) и дан орања (0,57 ha) за окућницу. Пописом обрађевина из 1867. у Крајинском срезу забележено је 13.470,98 ha њива, 1.426,71 ha винограда и 2.224,95 ha ливада, док је у Зајечарском срезу забележено

¹⁸ *Пописъ людства Србіе у години 1866*, Државописъ Србіе, III, Београд 1869, 65–66, 87; *Попис људства Србије у години 1874-ој*, *Државопис Србије*, IX, Београд 1879, 58, 120, 138–139.

¹⁹ А. Вулетић, *Колико душа живи у једној кући? Број чланова сеоског домаћинства у Србији 1834–1910*, Српске студије 3 (2012) 226–229.

²⁰ Н. Mendras, *Seljačka društva: elementi za jednu teoriju seljaštva*, Zagreb 1986, 61–65.

16.396,39 ha њива, 720,92 ha винограда и 3.863,27 ha ливада.²¹ Поредећи наведене законске параметре с површином забележеном у попису обрађевина из 1867, уочљиве су незнатно веће вредности површине земљишног поседа од егзистенцијалног оптимума. Просечна величина сељачког земљишног поседа у Крајинском срезу била је 4,05 ha, а у Зајечарском срезу 4,63, при чему су орнице заузимале у првом 3,17 ha, а у другом 3,62 ha.

Када је реч о структури усева, резултати пописа обрађевина из 1867, као и њихово поређење са пописом обрађених површина из 1889, указују на присуство монокултуре кукуруза, важног како за исхрану људи и стоке, тако и за трговину свињама, уз успон пшенице од шездесетих година 19. века,²² условљен повећаним могућностима њеног извоза и близином Дунава као међународног трговачког пута. У вези с постепеном изменом врста усева, описујући земљорадњу у Неготинској Крајини и Кључу и промене које су уследиле после 1867, Милисав Лутовац је забележио да „док је жито гајено само за домаћу потрошњу, преовлађивао је кукуруз, који су пратили у плодореду јара пшеница, крупник и јечам“, али „откако је почела трговина житом, озима пшеница потискује све поменуте усеве сем кукуруза“, док „потпуно нестаје крупник, а појављује се овас на исцрпеном а делом и на влажном земљишту“.²³ У тимочким окрузима приноси су били неуједначени, како по срезовима, тако и зависно од пописа током 19. века, што превасходно сведочи о одлучујућем значају који су имали временски услови и конфигурација земљишта.²⁴ Сам Богосављевић писао је да „у овом крају народ се занима једино с произвођењем кукуруза и пшенице, изузимајући Тимочка села почевши од Брусника низ Тимок до ушћа Тимока у Дунав, која се сва, због угодног положаја за винограде, занимају винодјелством, кукуруза сеју мало, а пшенице само толико, колико би имали, што но кажу, да умесе колач за светога (славу). Остала села више производе кукуруза због тога, што га продају у селу свињарским трговцима, којих сада готово у сваком селу има по неколико. [...] Остале гране земљорадње слабо су заступљене. Сточарство је слабо, јер му није место угодно.“²⁵

²¹ *Попис обрађевина у Србији у години 1867, Државописъ Србиѣ*, V, Београд 1871, 112–113.

²² *Исто. Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1889. године, Статистика Краљевине Србије*, III, Београд 1894, X; Б. Миљковић Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије (1834–1867)*, Београд 2014, 120.

²³ М. В. Лутовац, *нав. дело*, 426.

²⁴ Д. Милић, *нав. дело*, 61.

²⁵ А. Богосављевић, *Допис: из Копривнице 15. дец. 1869*, 57–58.

Рељеф, педолошке карактеристике земљишта, величина сеоског земљишног поседа и структура усева представљају контекст неопходан за анализу земљорадничких техника у тимочној долини, које описује Адам Богосављевић у својим текстовима. Када је реч о земљорадничким техникама, у аграрним системима егзистенцијалне земљорадње предмодерног доба, у које је могуће убројати и ниво земљорадње у Србији, основно је било питање одржавања нивоа плодности обрађиваног земљишта, а орање, прихрањивање земљишта ђубривом органског порекла и ротација усева представљали су његову основу.²⁶ Начин и квалитет орања били су непосредно одређени типовима и квалитетом оруђа за орање. У Србији у 19. веку доминантно су коришћени дрвени плуг и рало, али су у различитим деловима Кнежевине биле присутне варијације основних типова, као последица различитих утицаја, а превасходно рељефа и педолошких карактеристика земљишта. Долина Тимока, односно Крајински и Зајечарски срез, убрајани су, према резултатима пописа 1866, у области у којима је коришћен искључиво плуг. Према тада прикупљеним подацима, у Крајинском срезу пописано је 1.577 плугова, а у Зајечарском 1.831 плуг.²⁷ Међутим, статистички подаци разликују се од Богосављевићевих навода. „У Крајни се оре само плугом, а у Црноречком и Књажевачком округу, ралицом“, забележио је 1875.²⁸ С друге стране, попис из 1893. проблематизује и попис из 1866. и Богосављевићеве тврдње, јер показује присуство 4.752 плуга и 2.390 рала, односно присуство оба типа оруђа за орање.²⁹ Ако 1866. заиста није било рала у округу, тешко је поверовати да би их три деценије касније било више од две хиљаде, док податак о готово пет хиљада плугова оспорава Богосављевићеве наводе о присуству само рала. Ако као пример динамике унапређења аграрних технологија, у овом случају справа за орање, узмемо Књажевачки округ, с готово искључиво ралима 1866. и доминантно ралима 1893,³⁰ однос у Црноречком округу 1893. несумњиво

²⁶ I. G. Simmons, *Globalna povijest okoliša: od 10000. pr. Kr. do 2000. n. Kr.*, Zagreb 2010, 75–76.

²⁷ *Попис кућевне стоке у Србији у години 1866, Државопис Србије*, IV, Београд 1870, 37, 79.

²⁸ А. Богосављевић, *Како наши тежаци раде*, 113.

²⁹ *Статистички годишњак Краљевине Србије*, I (1893), Београд 1895, 91. Према *Закону о административној подели земље* из 1890. округ је остао у истим границама, те су подаци релевантни за поређење (*Административно-територијалне промене у НР Србије 1834–1954*, Београд 1955, 25–27).

³⁰ Оваквим поређењем не занемарујемо чињеницу да је административном реформом 1890. формиран Тимочки округ који је, поред старих срезова, чинио и нови,

показује другачије тенденције. Пре би могло да се говори о знатном присуству и рала и плугова 1866, при чему је током деценија дошло до дисбаланса у корист савременијег оруђа. Томе у прилог говорио би и положај Црноречког округа, као прелазног простора између округа с плуговима на северу и округа с ралима на југу. Овакав закључак мање је споран када је у питању Богосављевић, јер његова перцепција стања могла је да буде парцијална, али се намеће питање релевантности целокупних пописних података из 1866, ако је заиста учињен овакав пропуст. У сваком случају, карактеристике терена и педолошке карактеристике земљишта представљају довољну основу да се прихвати став о искључивом или доминантном присуству плугова. Могло би се рећи да је у Црноречком и Крајинском округу однос рала и плуга пратио ширење тимочке долине.

Међутим, за квалитетну обраду земљишта најзначајније је било питање карактеристика самог процеса орања. Асиметричан раоник плуга представљао је једну од претпоставки квалитетнијег орања, али је већ сам дрвени плуг својим техничким карактеристикама био ограничавајући фактор. Значај орања као технике обнове нивоа плодности почивао је управо на дубокој бразди јесењег орања којом је на површину излазило нутријентима богато неисцрпено земљиште, а архаични дрвени плугови нису могли да постигну ни квалитет ни дубину орања коју су постизали гвоздени плугови. Богосављевић сведочи о присуству гвоздених плугова у Крајинском срезу, односно у околини Неготина. У тексту *Како наши тежаци раде* из 1875. забележио је да „Власи у Подунављу, махом ору железним плугом, једно, што им је земља муљак, те се лако оре, а друго, близу су Неготина, где могу лако своје плугове оправљати“, док „остала села у Крајни, што не леже у дунавској равници, ору дрвеним плугом“,³¹ а о истој теми говорио је и у допису из 1870.³² Његови наводи потврђују податке из историјских извора. У годишњем извештају за 1863. начелник Крајинског среза обавестио је Министарство финансија да су сељаци у његовом срезу 1862. купили гвоздене плугове увезене из Хабзбуршке монархије.³³ Другим речима,

Бањски срез некадашњег Алексиначког округа. За брдско-планинске делове ранијег Алексиначког округа карактеристично је било рало (према попису из 1866. у Бањском срезу забележена су 152 плуга и 1.769 рала), тако да промена у обиму округа суштински не утиче на нашу оцену.

³¹ А. Богосављевић, *Како наши тежаци раде*, 113.

³² Исти, *Допис: у Копривници 1. марта 1870*, 110.

³³ Годишњи извештај по струци економној за 1863 – Крајински срез (Крајински округ), Архив Србије, Министарство финансија, Економно одељење, 1864, ЕФ–VI, Р№ 7/864.

тимочка долина представљала је простор који је предњачио у увођењу савременијих типова оруђа, па чак и у односу на остале подунавске и посавске округе у којима се седамдесетих година помиње набављање плугова из Монархије и почетак употребе коња као теглеће стоке.³⁴

Сам Богосављевић користио је гвоздени плуг, али је из његових речи („чуде се моме `куповноме` плугу, где ја орем сам на два вола“) јасно да је у његовом крају његов пример био усамљен или, у најбољем случају, маргиналан. Међутим, његово размишљање о димензијама проблема с којима се суочавала земљорадња, као и о могућностима превазилажења, било је вишеслојно и разликовало се од поједностављене перцепције земљорадничких стручњака уочљиве у литератури, у којој су сељаци оптуживани за незаинтересованост, па чак и лењост. Тврдио је да одсуство гвозденог плуга није било последица незаинтересованости сељака, већ лоших искустава оних који су га пробали, при чему су се узроци незадовољства кретали од самог земљишта, масне црне смонице, до раније поменуте неприпремљености земљишта за примену савременијег оруђа, сведочећи о општој техничкој заосталости обраде земљишта с начином орања тек као најексплицитнијим примером.³⁵ Истицао је да је при тренутном стању у којем се налазило обрађивано земљиште, напредак у приносима био могућ и с коришћењем дрвеног плуга, односно да су за прелазак на гвоздени плуг биле неопходне вишегодишње припреме које су обухватале не само третман земљишта и постепено повећавање дубине орања дрвеним плугом, већ и обраћање пажње на унапређење сточарства кроз сејање крмног биља и прикупљање животињских излучевина, односно органског ђубрива неопходног за повећање приноса.³⁶

³⁴ Р. Алексић, *Путне белешке*, Тежак (1870) 200.

³⁵ А. Богосављевић, *Како наши тежаци раде*, 113.

³⁶ А. Б[огосављевић], *Којим се начином код нас може земљорадња на боље да окрене*, 31–32; исти, *Једна сеоска прича о орању*, 51–52, 59–61. У другом тексту, који има аутобиографски карактер, говори о сукобу с оцем у вези с неопходношћу увођења промена у начин обраде земље. „На мој предлог да земљу постепено све дубље и дубље оре, он се није ни освртао. Он ми је предбацивао да сам ја још млад и никаквог искуства немам, и да је тако његов отац, дед, орао па су сви они били ваљани радници. Зар ја, говораше ми, хоћу да будем паметнији него што су они били! И на тај начин ја сам био принуђен, да на очевом имању орем по старински, што ми је веома тешко било, али се није имало куд. [...] [К]ад сам доцније предузео да сам својом очевином управљам, то ми је највећа жеља и брига била, да и ја моје њиве почнем дубље обрађивати свуда, где је год то могуће било. [...] Пре него што сам почео дубоко орати, морао сам да учиним

Поред незадовољавајућег квалитета и техничких карактеристика коришћених оруђа за орање, проблем је додатно усложњавало питање теглеће марве. Према мишљењу Естер Босеруп, коришћење плуга и његово ширење зависило је пре свега од два фактора – од довољног броја теглећих животиња и хране неопходне за њихов опстанак.³⁷ Када анализирамо место теглеће марве у систему егзистенцијалне земљорадње, најзначајнији проблем је представљао сезонски карактер пољских радова, док је теглећу стоку требало хранити током целе године. Управо из наведеног разлога питање броја и начина прехране теглеће марве представља једно од најзначајнијих, уз два могућа одговора. Први је подразумевао стајски узгој, те, самим тим, трагање за алтернативама и окретање производњи сточне хране, пре свега детелине и крмног биља, док је други искључивао знатнији напор сељака и излагање теглеће марве полуизгладњивању на пожњевеним њивама и пашњацима између сезона пољских радова, уз квалитетнију исхрану од пролећа до јесени.³⁸ У Србији су као теглећа марва, пре свега за орање, коришћени волови, што је такође било један од показатеља степена развоја земљорадње, јер је њихово издржавање било знатно јефтиније него издржавање коња, те је и прелазак с волова на коње као стоку за орање био део процеса трансформације и усавршавања земљорадње.

Приликом објављивања резултата пописа домаће стоке 1866, односно после збирног пописа оруђа за орање, наводи се да плугове „у редовном стању по четири вола тегле“, док се за рала „по два вола ватају да по горским местима ору“. ³⁹ Другим речима, плугове су вукла два јарма волова, а рала један. Међутим, у литерарним изворима за различите крајеве Кнежевине наводе се и различити подаци. За тимочку долину Богосављевић наводи да „угар и стрњику ору са три ретко са два јарма, а

неке друге претходне исправке на имању. Док сам постепено понеке поправке уводио, ја сам обичним плугом мало дубље орао но што се пређе орало, али од право дубоког орања још сам се једнако уздржавао. Поправке које сам на имању предузео, пре него сам почео дубоко орати, састојале су се у томе, што сам изменио најпре сам начин систем обрађивања земље, усљед чега сам добио више сточне хране, па дакле и више стоке, а од више стоке и више ђубрива, *јер ђубре је најважнија ствар, ако хоћемо дубоко да оремо* [истакао А. Богосављевић].“

³⁷ Е. Boserup, *The Conditions of Agricultural Growth: The Economics of Agrarian Change under Population Pressure*, London 1965, 25.

³⁸ Исто, 24–29.

³⁹ Пописъ кућевне стоке у Србији у години 1866, *Државописъ Србије*, IV (1870) 140; Р. Алексић, *Путне белешке*, 1870, 200; М. С. Филиповић, *Таково, Таково: насеља, порекло становништва, обичаји*, Б. Челиковић (прир.), Београд 2010, 38.

понекад и понегде и са 4–5 јармова; за разбијање ђипа⁴⁰ нужно је 6 и више јармова, зато има прилика где човек даје другом свој ђип за 3–4 године да га ради“, док један јарам помиње у вези с коришћењем ралице у деловима Црноречког и Књажевачког округа насељеним Бугарима.⁴¹ Величина воловске запреге коришћене при орању наметала је питање недовољног броја теглеће марве као један од суштинских проблема егзистенцијалне земљорадње српског села. „Који има плуг што само њему оре, тај се сматра да је газда, но то је ретка ствар; остали се спрежу међу собом.“⁴² Према попису „ораће стоке“ 1867, у Крајинском срезу забележено је 8.340, а у Зајечарском срезу 8.409 волова и бикова.⁴³ Ако поредимо поменуће податке с бројем домаћинстава (Крајински срез 4.253; Зајечарски срез 4.534)⁴⁴ долазимо до закључка да је просечан број волова и бикова коришћених за орање био испод два вола/бика, односно једног јарма, по домаћинству (Крајински срез 1,96; Зајечарски срез 1,85). Ако се вратимо Богосављевићевим речима о орању са „три ретко са два јарма, а понекад и понегде и са 4–5 јармова“, поменући просек неусмњиво је знатно утицао на динамику земљорадничких радова. Довољан број теглеће марве за орање сопствених њива имали су само богатији сељаци, „газде“, док је велика већина морала да позајмљује од комшија и да позајмљује комшијама, при чему је, имајући у виду раније наведене податке о доминантно инокосној породици у источној Србији, уобичајени начин решавања континуирано присутног проблема недовољног броја теглеће марве била „спрега“.

Посебан проблем, о којем говори и Богосављевић, био је третман теглеће марве. „Главна мана и погрешка наших тежака, при одгајивању стоке [је] та, што необраћају свуколику пажњу на стоку, да је на време добро нахране и напоје, него чим се кукуруз обере он коњу и кобили с главе скине улар, волу конопац с рогова, па их одбије у свет бели, да иду куд их ноге носе а очи воде, нинајмање се небринући да ли ће она наћи довољно хране, дали неће коме учинити какву штету“, те да „управо изгледа као да су једва чекали, да своју стоку као једну беду с врата скину и да им души мало лакне“.⁴⁵ Екстензиван концепт узгоја стоке био је

⁴⁰ Вип је врста траве.

⁴¹ А. Богосављевић, *Допис: у Копривници 1. Марта 1870*, 110.

⁴² *Исто*.

⁴³ *Пописъ обрађевина у Србији у години 1867, Државописъ Србије*, V (1871) 112.

⁴⁴ *Пописъ людства Србије у години 1866, Државописъ Србије*, III (1869) 65–66, 87.

⁴⁵ А. Б[огосављевић], *Којим се начином код нас може земљорадња на боље да окрене, Тежак* (1879) 102.

обележен одсуством квалитетне неге. Иако је, у односу на осталу стоку, теглећа марва, предвиђена за тешке земљорадничке послове, најчешће имала повлашћен третман, услови у којима је држана били су незадовољавајући. Према истраживањима Бојане Миљковић Катић, „у највећем делу земље стока је до почетка седамдесетих година још увек не само лети, већ и зими боравила на пашњацима, хранећи се кукурузовином и преосталом травом, лисником и окресинама, а `мало мекиња и соли` добијала је ретко, најчешће када би од глади већ толико ослабила да јој је претило угинуће“.⁴⁶

Када је у земљорадничким областима стока почела све интензивније да се користи за потребе обраде земље, интензивирана је и градња објеката за боравак стоке, у њима је превасходно чувана теглећа марва, као највредније сељачко благо. За тимочку долину била су карактеристична насеља збијеног типа с малим окућницама, те су имања била изван села, а карактеристична је и појава „државе“, целокупног имања с кућом, често бољом него у селу, на којој су сељаци живели већи део године, у близини својих њива и стоке. На „државама“ су се налазиле и кошаре, објекти за чување теглеће марве, сачињени од неотесаних брвана или чатме, облепљени блатом, покривени кривином или сламом.⁴⁷ На основу познатих извора није могуће утврдити у којој мери су шездесетих и седамдесетих година 19. века били присутни овакви објекти, али Богосављевићеви текстови сведоче о елементарној небризи за теглећу марву, па и стоку уопште као присутном стандарду узгоја стоке. Последице су несумњиво биле далекосежне, пре свега када је реч о динамици земљорадничких радова на селу. Наиме, незадовољавајући третман теглеће стоке током зимског раздобља померао је „земљораднички сат“, односно распоред послова и време када су они били започињани. Пошто је орање подразумевало договор извесног броја сељака који су имали најчешће по једног, два или три вола, те имајући у виду и могуће неповољне временске прилике које су одлагале обављање послова, правовремени почетак орања био је од изузетног значаја.⁴⁸ У

⁴⁶ Б. Миљковић Катић, *нав. дело*, 179–180.

⁴⁷ М. Станојевић, *Тимок, Тимок, Заглавак, Буџак, Сврљиг: насеља, порекло становништва, обичаји*, Б. Челиковић (прир.), Београд 2012, 28–30; К. Јовановић, *Неготинска Крајина и Кључ*, Пореч, Крајина и Кључ: насеља, порекло становништва, обичаји, Б. Челиковић (ур.), Београд 2012, 51–55.

⁴⁸ У петнаестодневним и месечним извештајима среских и окружних начелника Економном одељењу Министарства финансија чест је помен кашњења сељака за пољским радовима, иако ово није било узроковано само незадовољавајућим

суштини, сељаци који нису водили довољно рачуна о теглећој марви током зимског раздобља могли су да ору земљу тек у априлу или мају, односно непосредно пред сетву, што је значајно утицало на приносе.

С третманом стоке било је повезано и питање ђубрења њива, односно очувања нивоа плодности земљишта. Богосављевић је истицао да је „ђубре [...] најважнија ствар“.⁴⁹ Имајући у виду доминантно екстензиван узгој стоке, који је и у свом најинтензивнијем облику најчешће подразумевао целодневни боравак стоке на отвореном и испашу по ливадама, пашњацима и обрађеним њивама, могућности прикупљања веће количине стајског ђубрива биле су ограничене. „Свак живи зна, да њива наторена боље рађа од оне што није наторена, па ипак нико се небрине о томе да ону рану, којом своју стоку израђује, добије опет у форми ђубрета. Ако ко има мало ђубрета то је тек случајно добио, и употребиће га само онда ако има коју кућу близу ана. Нико неможе за 4–5 год. да добије толико ђубрета, да би могао само један дан орања наторити а ман се даље“, тврдио је Богосављевић 1870.⁵⁰ Помињање „наторене њиве“ у његовом тексту указује на то да је доминантна техника повећања нивоа плодности у тимочком крају било „торење“, односно преграђивање појединих делова њиве или ливаде на којима би стока пасла неколико дана, односно недеља, зависно од индивидуалне процене, после чега је следило померање „торине“. Раније помињани екстензиван узгој стоке представљао је оквир за примену наведене аграрне технике повећања нивоа плодности, која је посебно долазила до изражаја у контексту очувања потеског система обраде земљишта упркос намерама владе израженим у *Закону о потесима* из 1866. којим је предвиђено њихово укидање.

Све наведено посебно је долазило до изражаја у вези с још једном земљорадничком техником – угаром, односно у вези с изостанком праксе вишекратног орања као претпоставке квалитетне припреме земљишта за сетву, условљавајући слабије приносе. Остављање земље на угар, односно ротација коришћења обрађиваног земљишта у оквиру тропољног или вишепољног система обраде, уз подразумевајући третман орањем парцеле која остаје незасејана, није била техника чије присуство у Кнежевини Србији потврђују историјски извори, без обзира на често помињање угара у земљорадничкој литератури. Имајући на уму могуће

третманом теглеће марве. Управо из ових разлога од почетка излагања *Тежака* постојала је посебна рубрика која је упућивала сељаке која врста послова, не само земљорадничких, се обавља у одређеном месецу.

⁴⁹ А. Б[огосављевић], *Једна сеоска прича о орању*, 52.

⁵⁰ Исти, *Допис: у Копривници 1. Марта 1870*, 110.

регионалне специфичности, могло би се ипак истаћи да је за српског сељака у деценијама које су претходиле стицању независности помињање „угара“ најчешће подразумевало јесење орање за пролећну сетву, односно изложеност земљишта атмосферским приликама одређено време пре другог орања и сетве. Наведено превасходно сведочи о ниском нивоу развијености аграрних техника, јер се махом орало само непосредно пред сетву, чиме су знатно умањивани приноси.⁵¹

У Богосављевићевом крају проблематика угара додатно се усложњавала. Независно од коришћења појма „угар“ у остатку Србије, он у својим текстовима на више места истиче да се у тимочком крају под појмом „угар“ превасходно подразумевало кукурузиште, односно њива на којој је претходне сезоне сејан кукуруз, за коју се сматрало да је, у крају који је и иначе карактерисало плодно земљиште, била посебно плодна, јер је претходно сејање кукуруза додатно припремало земљиште за следећу сетву.⁵² „На угару обично сеје се опет кукуруз, ретко пшеница“, тврдио је, „а то зато што народ мисли, да кукуруз увек и на суши и киши боље роди на угару, но на стрњишту. Али народ зна и то, да пшеница боље роди на угару но на стрњишту, али пошто се народ рани кукурузом, то увек више угађа кукурузу него пшеници.“⁵³ Наведено није значило да у Богосављевићевим текстовима помињање угарења повремено нема и за Србију уобичајено значење, а посебно није значило да јесење орање за пролетњу сетву или било какво орање за којим није следила сетва није била примењивана техника у тимочној долини. Према подацима о „угарењу“ у јесен 1872, које је објавило Економно одељење Министарства финансија, у Крајинском срезу „поугарено“ је, односно поорано у јесен за пролетњу сетву 2.974 дана орања, а у Зајечарском срезу тек 237 дана орања.⁵⁴ Ако наведене податке поредимо с пописом обрађених површина из 1867 (Крајински срез 23.633,3, Зајечарски срез 28.765,6 дана орања), уочљиво је да је реч о незнатном проценту (Крајински срез 12,58%, Зајечарски срез 0,82%) у односу на укупну обрађену површину.⁵⁵ Наведено посебно долази до изражаја уколико имамо на уму да је најзначајнији земљораднички производ Тимочке крајине, као што и

⁵¹ М. Samardžić, *Koncept ugara u Kneževini Srbiji – između zemljoradničke teorije i prakse*, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* XLI–2 (2014) 164–165.

⁵² А. Богосављевић, *Како наши тежаци раде*, 107.

⁵³ Исто.

⁵⁴ М. С[пасић], *Извештај економни, о засејаном и поугареном земљишту 1872. године*, Тежак (1873) 47–49.

⁵⁵ *Попис обрађевина у Србији у години 1867*, 112–113.

Богосављевић непрестано напомиње, био кукуруз, те да је повећање приноса било неизоставно повезано с применом јесењег орања за његово сејање у пролеће.

Поред кукурузишта као угара, Богосављевић помиње да се у тимочкој долини под појмом „ледина“ подразумева „њива остављена за траву поодавно на прилику 10–15 год“, док је „прелог“ „њива остављена за ливаду пре 3–4 године“.⁵⁶ Наведено представља изузетан оквир за анализу начина обраде земљишта у контексту предмодерне земљорадње изван често подразумевајућег система ротације земљишта унутар двопољног, тропољног или вишепољног система обраде, уз периодично остављање појединих парцела „на угар“, те повећање њихове плодности орањем и ђубрењем за време једногодишње паузе. Насупрот подели земљишта на обрађивано и необрађивано, карактеристичној за развијену, тржишно оријентисану земљорадњу, од суштинског значаја за разумевање функционисања преиндустријске земљорадње јесте усвајање концепта фреквентности обраде – тзв. кратки угар, јер трајна поља не постоје, већ суштину успешног газдовања представља ротирање засејаних површина и њихово одмарање, при чему на развој аграрних техника указује управо скраћивање раздобља током којег одређена површина остаје незасејана – „поугари се“.⁵⁷ Називи „ледина“ и „прелог“ у тимочкој долини представљали су сведочанство поменуте, архаичније верзије кратког угара која је подразумевала привремено напуштање обраде земљишта, а не његово једногодишње одмарање уз истовремени третман усмерен ка што бржој обнови плодности.

Поред наведених аграрних техника очувања плодности земљишта, занимљиви су Богосављевићеви описи сејања кукуруза и пшенице, доминантних земљорадничких култура у долини Тимока, као и жетвених пракси. Егзистенцијална земљорадња српског сељачког друштва познавала је неколико начина сађења кукуруза, с различитом регионалном распрострањеношћу. Изрази „под мотику“, „под пету“, „у бразду“, „на кућице“ или „на оцаке“, који се помињу како у оновременој, тако и у каснијој етнографској литератури, одражавали су суштину земљорадничке праксе бацања по неколико зрна кукуруза (број зрна и размак разликовали су се у појединим крајевима Србије), које је потом петом, прстима или на неки други начин покривано. Пракса убацивања неколико зрна наметала је као неопходно „прашење“, односно окопавање које би редуковало број израслих стабљика, а окопавање више од једном

⁵⁶ А. Богосављевић, *Како наши тежаци раде*, 107.

⁵⁷ Е. Boserup, *нав. дело*, 5–6, 17.

било је изузетно ретко присутно, због времена које је било потребно, односно недостатка радне снаге. Поменуто је посебно долазило до изражаја при најархаичнијем облику сејања кукуруза – сејању „омашком“ или „на сачму“, односно разбацавању кукурузног зрна по њиви као приликом сејања пшенице и осталих житарица, које је стављало посебан нагласак на процес „прашења“ током којег су формиран редови.⁵⁸

Из Богосављевићевих текстова могуће је закључити да су у тимочкој долини били присутни различити начини сејања кукуруза. Као најприсутније, помиње сејање „под плуг“, односно „у бразду“.⁵⁹ „Кукуруз се понајвише сеје уз плуг, т. ј. орачи ору, а обично жене и девојке за њима сеју. Сејање бива у трећу бразду тако, да ред од реда износи добар корак, а оцак од оцака два добрих корака. У оцак се међу по 3–4–5 зрна кукуруза, једно пасуља или лудаје.“⁶⁰ Помиње, међутим, и сејање „под мотику“ или „под пету“. „Почем се кукуруз сеје мотиком, то наши тежаци, не баш сви, најпре мотиком загрну орање, ушима од мотике или петом од ноге, добро набију и утапкају земљу, па онда на овако набијену земљу метну зрна, која земљом покрију, и најпосле се земља на оцаку мотиком пљоштимице притисне.“⁶¹ Плодни „муљак“ тимочке долине омогућавао је у овом раздобљу сељацима и занемаривање орања као технике обнове агробиолошких карактеристика земљишта. Тимочки „угар“, односно њива на којој је претходне сезоне сејан кукуруз, коришћен је најчешће поново за сејање кукуруза, при чему су сељаци, у случају немогућности да због кашњења у динамици земљорадничких радова поору земљиште, сејали кукуруз у неузорану њиву, у старе „оцаке“, односно рупе у којима је претходне године била стабљика.⁶² Из начина на који Богосављевић говори о сејању новог кукуруза без претходног орања кукурузишта,

⁵⁸ [Ђ.] Р[адић], *Сејте кукуруз*, Тежак (1871) 73; К. Црногорац, *Заоставише радње од априла: А) Ратарство*, Тежак (1880) Црногорац 232–233; П. Ж. Петровић, *Живот и обичаји народни у Грузи, Груза: насеља, порекло становништва, обичаји*, Б. Челиковић (прир.), Београд 2010, 289–290; Ј. М. Павловић, *Качер и Качерци: етнолошка испитивања, Качер: насеља, порекло становништва, обичаји*, Б. Челиковић (прир.), Београд 2010, 164; С. М. Милосављевић, *Српски народни обичаји из среза Хомољског, Млава, Хомоље, Звижд: насеља, порекло становништва, обичаји*, Б. Челиковић (прир.), Београд 2012, 766–768.

⁵⁹ Насупрот тимочкој долини, за књажевачки крај помиње да се кукуруз сеје на најархаичнији начин, „под сачму“. А. Б[огосављевић], *Којим се начином код нас може земљорадња на боље да окрене*, 46.

⁶⁰ А. Богосављевић, *Како наши тежаци раде*, 114.

⁶¹ Исти, *Којим се начином код нас може земљорадња на боље да окрене*, 46.

⁶² Исто, 47.

извесно је да ово није била доминантна пракса, већ начин довијања сељака у настојању да обаве сејање на време. У трагању за разлозима, потребно се вратити на раније наводе о начину орања, односно броју оруђа за орање и теглеће марве неопходне за обављање посла, као оквира за разумевање динамике сељачких радова. У ситуацијама у којима „спрега“, најчешће услед временских прилика, није омогућавала довољно брзо завршавање посла, сејало се и на неузорану земљу.

Слична пракса била је присутна и приликом сејања пшенице. „Наши тежаци нису кадри да стигну своју земљу и поједанпут да изору а некмоли по двапут“ наводи Богосављевић, објашњавајући ову појаву недовољним бројем плугова. „Док плуг код једног оре, треве се те увати рђаво време па често многи остану без орања, зато, док људи ору, жене се позајме, па по угари сеју пшеницу „под мотику“. Сејање под мотику најбољи је доказ да наши тежаци немогу да стигну да изору њиве и поједанпут а камоли ли по два и више пута.“⁶³ Сејање пшенице „под мотику“ на неузорану њиву предузимало се само на кукурузишту, јер је сејање кукуруза, посебно ако је сејан с пасуљем као што је била уобичајена пракса, спорије исцрпљивало земљиште.⁶⁴ Пшенично семе прво је бацано „на сачму“ по неузораном кукурузишту, да би потом уследило прекопавање њиве мотикама или бар њено равнање, разбијањем бусења. Поред сејања „под мотику“, Богосављевић је забележио још две технике сетве. Слично сејању „под мотику“, сејало се и „под плуг“. Прво би семе било разбацано по њиви, а потом би њива била преорана и остављена, без „влачења“, односно дрљања. Трећи начин подразумевао је претходно орање, па сетву и дрљање „дрвеном браном“ која је требало да допринесе правилном распоређивању семена по њиви.⁶⁵ Занимљиво је да је Богосављевић као најбољи истакао најархаичнији начин сејања – „под мотику“.

Архаичност аграрних техника уочљива је и у описима жетвених пракси, односно вршидбе. Као и у остатку Кнежевине, жетва је обављана српом, слагањем стогова на крстине, после чега је следио транспорт. Машине за вршење биле су реткост пре стицања државне независности и помињу се у Посавини и Подунављу, док их Богосављевић не помиње у тимочкој долини. Разлог за то свакако треба тражити у монокултури

⁶³ А. Богосављевић, *Како наши тежаци раде*, 107.

⁶⁴ Фиксирање махунаркама, попут пасуља, представљало је једну од аграрних техника очувања нивоа азота у обрађиваном земљишту (I. G. Simmons, *нав. дело*, 87–88).

⁶⁵ А. Б.[огосављевић], *Којим се начином код нас може земљорадња на боље да окрене*, 57–58.

кукуруза и сејању пшенице само у неопходним количинама, док је у плодним равницама Посавине и Подунавља пшеница као извозни производ заузимала све већу површину. Вршидба је због тога представљала један од најзахтевнијих сељачких послова, а вршена је ручно, на посебно припремљеном месту, у изворима називаном „гувно“.

„Није нашем тежаку толико тешко, да пооре, да посеје, да пожње и да превезе пшеницу, колико му је тешко само да је оврше, е, вршидба им, тако рећи, нож у срце забата, и свакоме се кожа жежи и коса на глави диже, када само помисли на вршидбу и на невоље које се при том дешавају. При вршидби са коњима, треба да је време ведро и топло, чим се и најмањи облачак откуд појави, онда ће да се сатру и коњи и људи хитајући. При превртању сламе, за време вршења, и при одвејавању жита, осилъ пада за врат човеку; ветар неједнако дува, час однесе с лопате жито у плеву, а час и плева и пшеница заједно падну на гомилу, једном речи права беда и невоља, а да не помињем и то, што тако вршећи, никад пшеница неможе да буде чиста од земље, и прашине, која брашну мрк изглед даје и цену му знатно убија“, описивао је сељачке муке при вршидби Богосављевић.⁶⁶

* * *

Мотиви који су подстакли Богосављевића да детаљно опише аграрне технике у тимочкој долини произлазили су из његових политичких ставова о конгруентности социјалне структуре српског сељачког друштва и организације државе, те материјалном благостању српског сељака као претпоставци просвећивања и образовања народа.⁶⁷ Материјално благостање сматрао је и претпоставком усавршавања земљорадње и усвајања савременијих оруђа, јер само сељак који не мора да размишља о егзистенцији могао је да ризикује с техничким и технолошким иновацијама које су потенцијално могле да резултирају изостанком приноса. У ситуацији у којој је земљорадња српског села

⁶⁶ Исто, 66.

⁶⁷ У једном од текстова цитирао је Хенрија Томаса Бакла, енглеског историчара чија је *Историја цивилизације у Енглеској* (српско издање Х. Т. Бокл, *Историја цивилизације у Енглеској*, 1, Београд 1871 – превод с енглеског Чедомиљ Мијатовић) била једно од омиљених штива београдских великошколаца седамдесетих. „Енглез Бокл, у историји цивилизације, вели: ‘у сваком се друштву мора најпре нагомилати богатство, па тек онда знање може да отпочне. Велико незнање плод је велике сиротиње’.“ А. Б.[огосављевић], *Којим се начином код нас може земљорадња на боље да окрене*, 27.

доминантно остајала на егзистенцијалном нивоу, поучавање примером сматрао је за једини начин. Кроз његове текстове уочљива је ова суштина његове посвећености земљорадњи и постепеном увођењу промена како у обради земље, тако и у коришћеном оруђу, с дугорочним последицама за трансформацију предмодерне земљорадње.

Независно од Богосављевићевих намера, већ смо истакли да његови текстови представљају прворазредан извор за проучавање егзистенцијалне земљорадње у тимочној долини, јер нам донесе целовит опис савремених аграрних техника на географски невеликом простору. Овакви увиди вишеструко су значајни, не само као оквир за разумевање парцијалних историјских извора већ и ради лакшег поређења са осталим областима Кнежевине Србије, а посебно оних с развијеном земљорадњом. У његовим текстовима уочљиве су регионалне специфичности, не само у односу на разлике између Неготинске крајине и остатка Кнежевине, већ и унутар самог тимочног простора, зависно од карактеристика рељефа и педолошких особина земљишта. На тај начин до изражаја је дошла једна од основних карактеристика предмодерних друштава, с пољопривредом као доминантном привредном граном – регионална условљеност примењиваних аграрних техника, као и степена њиховог развоја. Анализирајући предмодерна друштва независно од подразумевајућег поређења с модерним, индустријализованим и урбанизованим друштвом, француски социолог Анри Мендра истакао је да је сељака и његове праксе неопходно разумети унутар вишевековног историјског контекста, односно различитих географских, привредних, друштвених околности које су условиле настанак не једног специфичног сељачког друштва, већ небројених сељачких друштава, у ужем смислу сељачких колективитета, као аутохтоних и релативно аутономних творевина, односно као микрокосмос у којем се одвија живот сељака.⁶⁸ Богосављевићев родни крај представљао је један такав микрокосмос, а аграрне технике које је описао сведочиле су о подређености човека природи унутар концепта егзистенцијалне земљорадње, те о непрестаној борби са „земљорадничким сатом“ као једној од њених основних карактеристика.

⁶⁸ Н. Mendras, *нав. дело*, 37–137.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

- Годишњи извештај по струци економној за 1863 – Крајински срез (Крајински округ), Архив Србије, Министарство финансија, Економно одељење, 1864. [Godišnji izveštaj po struci ekonomnoj za 1863 – Krajiniski srez (Krajiniski okrug), Arhiv Srbije, Ministarstvo finansija, Ekonomno odeljenje, 1864]
- Попис људства Србије у години 1866, Државопис Србије, III, Београд 1869. [Popis` ljudstva Srbije u godini 1866, Državopis` Srbije, III, Beograd 1869]
- Попис људства Србије у години 1874-ој, Државопис Србије, IX, Београд 1879. [Popis ljudstva Srbije u godini 1874-oj, Državopis Srbije, IX, Beograd 1879]
- Попис обрађевина у Србији у години 1867, Државопис Србије, V, Београд 1871. [Popis` obrađevina u Srbiji u godini 1867, Državopis` Srbi`, V, Beograd 1871]
- Попис кућевне стоке у Србији у години 1866, Државопис Србије, IV, Београд 1870. [Popis` kućevne stoke u Srbiji u godini 1866, Državopis` Srbije, IV, Beograd 1870]
- Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1889. године, Статистика Краљевине Србије, III, Београд 1894. [Popis obrađene zemlje u Kraljevini Srbiji 1889. godine, Statistika Kraljevine Srbije, III, Beograd 1894]
- Статистички годишњак Краљевине Србије, I (1893), Београд 1895. [Statistički godišnjak Kraljevine Srbije, I (1893), Beograd 1895]

Литература – Secondary Works

- Boserup E., *The Conditions of Agricultural Growth: The Economics of Agrarian Change under Population Pressure*, London 1965.
- Dugalić G. J., B. A. Gajić, *Pedologija*, Kragujevac 2012.
- Mendras H., *Seljačka društva: elementi za jednu teoriju seljaštva*, Zagreb 1986.
- Perović L., *Politička upotreba smrti opozicionog narodnog poslanika Adama Bogosavljevića: postavljanje organizacije Narodne radikalne stranke*, L. Perović, *Između anarhije i autokratije: srpsko društvo na prelazima vekova (XIX–XXI vek)*, Beograd 2006.
- Samardžić M., *Koncept ugara u Kneževini Srbiji - između zemljoradničke teorije i prakse*, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* XLI–2 (2014) 159–173.
- Simmons I. G., *Globalna povijest okoliša: od 10000. pr. Kr. do 2000. n. Kr.*, Zagreb 2010.
- Административно-територијалне промене у НР Србије 1834–1954, Београд 1955. [Administrativno-teritorijalne promene u NR Srbije 1834–1954, Beograd 1955]
- Алексић Р., *Путне белешке*, Тежак (1870) [Aleksić, R. *Putne beleške*, Težak (1870)]

- Богосављевић А., *Допис: из Копривнице 15. дец. 1869*, Тежак (1869) 55–58 [Bogosavljević A., *Dopis: iz Koprivnice 15. dec. 1869*, Težak (1869) 55–58]
- Богосављевић А., *Допис: у Копривници 1. Марта 1870*, Тежак (1870) 109–110 [Bogosavljević A., *Dopis: u Koprivnici 1. Marta 1870*, Težak (1870) 109–110]
- Богосављевић А., *Једна сеоска прича о орању*, Тежак (1879) [Bogosavljević A., *Jedna seoska priča o oraњу*, Težak (1879)]
- Богосављевић А., *Како наши тежаци раде?*, Тежак (1875) [Bogosavljević A., *Kako naši težaci rade?*, Težak (1875)]
- Богосављевић А., *Којим се начином код нас може земљорадња на боље да окрене*, Тежак (1878) [Bogosavljević A., *Kojim se načinom kod nas može zemљoradnja na bolje da okrene*, Težak (1878)] Богосављевић А., *Једна сеоска прича о орању* [Bogosavljević A., *Jedna seoska priča o oraњу*, 51–61].
- Богосављевић А., *Неколико речи из сопствене практике*, Тежак (1879) 145–147, 153–155 [Bogosavljević A., *Nekoliko reči iz sopstvene praktike*, Težak (1879) 145–147, 153–155].
- Бокл Х. Т., *Историја цивилизације у Енглеској*, 1, превод с енглеског Чедомил Мижатовић, Београд 1871. [Bokl H. T., *Istorija civilizacije u Engleskoј*, 1, prevod s engleskog Čedomilј Mijatović, Beograd 1871]
- Вулетић А., *Колико душа живи у једној кући? Број чланова сеоског домаћинства у Србији 1834–1910*, Српске студије 3 (2012) 216–244 [Vuletić A., *Koliko duša živi u jednoј kući? Broј članova seoskog domaćinstva u Srbiji 1834–1910*, Srpske studije 3 (2012) 216–244]
- Јовановић, К. *Неготинска Крајина и Кључ*, Пореч, Крајина и Кључ: насеља, порекло становништва, обичаји, Б. Челиковић (ур.), Београд 2012. [Jovanović, K. *Negotinska Krajina i Ključ*, Poreč, Krajina i Ključ, prir. B. Čeliković, Naselja, poreklo stanovništva, običaji, knj. 21, Beograd 2012]
- Јовановић С., *Влада Милана Обреновића*, I–II, Београд 1990. [Jovanović S., *Vlada Milana Obrenovića*, I–II, Beograd 1990]
- Карасев В. Г., *Революционно-демократическая идеология и балканский социализм (60–70-е годы XIX века)*, Развитие общественной мысли в странах Центральной и Юго-Восточной Европы, Москва 1991. [Karasev V. G., *Revoljucionno-demokratičeskaja ideologija i balkanskij socializm (60–70-e god` XIX veka)*, Razvitie obstestvennoj m`ali v stranah Central`noj i Jugo-Vostočnoј Evrop``, Moskva 1991]
- Карић В., *Србија: опис земље, народа и државе*, Београд 1887. [Karić V., *Srbija: opis zemlje, naroda i države*, Beograd 1887]
- Лутовац М. В., *Неготинска Крајина и Кључ: привредно-географска проучавања*, Пореч, Крајина и Кључ: насеља, порекло становништва, обичаји, Б. Челиковић (ур.), Београд 2012. [Lutovac M. V., *Negotinska Krajina i Ključ: privredno-geografska proučavanja*, Poreč, Krajina i Ključ: naselja, poreklo stanovništva, običaji, B. Čeliković (ur.), Beograd 2012]
- Марковић С., *Друга законодавна скупштина*, Светозар Марковић, Целокупна дела, XIV, Београд 1997 [Marković S., *Druga zakonodavna skupština*, Svetozar Marković, Celokupna dela, XIV, Beograd 1997]

- Мачај С., *Црноречки округ, Црна река: Насеља, порекло становништва, обичаји*, Б. Челиковић (прир.), Београд 2012. [Mačaj S., *Crnorečki округ, Crna reka: Naselja, poreklo stanovništva, običaji*, В. Čeliković (прир.), Београд 2012]
- Мидлих Х. М., *Патријархални менталитет као сметња државне и друштвене модернизације у Србији XIX века*, Историјски часопис XXXVIII (1992) 115–128 [Midlih H. M., *Patrijarhalni mentalitet kao smetnja državne i društvene modernizacije u Srbiji XIX veka*, Istorijski časopis XXXVIII (1992) 115–128]
- Милић, Д. *Привредни развој Тимочке крајине после 1833. године*, Тимочка крајина у XIX веку : зборник радова, Д. Милић (ур.), Књажевац 1988, 59–71 [Milić, D. *Privredni razvoj Timočke krajine posle 1833. godine*, Тимочка крајина у XIX веку : zbornik radova, D. Milić (ur.), Књажевац 1988, 59–71]
- Милосављевић С. М., *Српски народни обичаји из среза Хомољског, Млава, Хомоље, Звижд: насеља, порекло становништва, обичаји*, Б. Челиковић (прир.), Београд 2012. [Milosavljević S. M., *Srpski narodni običaji iz sreza Homoljskog, Mlava, Homolje, Zvižd: naselja, poreklo stanovništva, običaji*, В. Čeliković (прир.), Београд 2012]
- Миљковић Катић Б., *Пољопривреда Кнежевине Србије (1834–1867)*, Београд 2014. [Miljković Katić B., *Poljoprivreda Kneževine Srbije (1834–1867)*, Београд 2014]
- Никић Ф., *Локална управа Србије у XIX. и XX. веку: област – округ – срез*, Београд 1927. [Nikić F., *Lokalna uprava Srbije u XIX. i XX. veku: oblast – округ – srez*, Београд 1927]
- Петровић Р. В., *Адам Богосављевић*, Београд 1998² [Petrović R. V., *Adam Bogosavljević*, Београд 1998²]
- Радић Ђ., *Сејте кукуруз*, Тежак (1871) 73 [Radić Đ., *Sejte kukuruz*, Тежак (1871) 73]
- Павловић Ј. М., *Каџер и Каџерци: етнолошка испитивања, Каџер: насеља, порекло становништва, обичаји*, Б. Челиковић (прир.), Београд 2010. [Pavlović J. M., *Kačcer i Kačercer: etnološka ispitivanja, Kačcer: naselja, poreklo stanovništva, običaji*, В. Čeliković (прир.), Београд 2010]
- Петровић П. Ж., *Живот и обичаји народни у Грузи, Груза: насеља, порекло становништва, обичаји*, Б. Челиковић (прир.), Београд 2010. [Petrović P. Ž., *Život i običaji narodni u Gruži, Gruža: naselja, poreklo stanovništva, običaji*, В. Čeliković (прир.), Београд 2010]
- Садржина Тежака од 1869 до закључно 1894 године*, Б. Д. Тодоровић (ур.), Београд 1899 [Sadržina Težaka od 1869 do zaključno 1894 godine, В. Д. Todorović (ur.), Београд 1899].
- Спасић М., *Извештај економни, о засејаном и поугареном земљишту 1872. године*, Тежак (1873) 47–49 [Spasić M., *Izveštaj ekonomni, o zasejanom i pougarenom zemljištu 1872. godine*, Тежак (1873) 47–49]
- Станојевић Маринко, *Тимок, Тимок, Заглавак, Буџак, Сврљиг: насеља, порекло становништва, обичаји*, Б. Челиковић (прир.), Београд 2012. [Stanojević Marinko, *Timok, Timok, Zaglavak, Budžak, Svrlijg: naselja, poreklo stanovništva, običaji*, В. Čeliković (прир.), Београд 2012]

- Филиповић М. С., *Таково, Таково: насеља, порекло становништва, обичаји*, Б. Челиковић (прир.), Београд 2010. [Filipović M. S., *Takovo. naselja, poreklo stanovništva, običaji*, В. Čeliković (прир.), Београд 2010]
- Црногорац К., *Заоставше радње од априла: А) Ратарство*, Тежак (1880) 232–233 [Crnogorac K., *Zaostavše radnje od aprila: A) Ratarstvo*, Тежак, 1880, 232–233]
- Шемјакин А., *Идеологија Николе Пашића: формирање и еволуција (1868–1891)*, Београд 2008. [Šemjakin A., *Ideologija Nikole Pašića: formiranje i evolucija (1868–1891)*, Београд 2008]

Momir Samardžić

**ANALYSIS OF AGRARIAN TECHNIQUES IN THE TIMOK
VALLEY IN THE TEXTS OF ADAM BOGOSAVLJEVIĆ**

Summary

Agricultural development represented one of the most important issues in political ideas of Adam Bogosavljević. The reason was his perception of interrelatedness of the social structure of Serbian peasant society and organization of the state, as well as of material prosperity of the Serbian peasant as a prerequisite for the education of the people. In a situation in which agriculture in Serbian villages dominantly remained on the existential level, education by example was considered the only way forward. In his writings, these attitudes represented the essence of his commitment to agriculture and to gradual introduction of changes, both in the processing of the land, as well as in tools, with long-term consequences on the transformation of pre-modern agriculture. In several texts Bogosavljević described the characteristics of agricultural techniques of enhancing soil fertility – fallow, crop rotation, fertilization and livestock breeding connected with manuring and working animals – and ways of sowing and harvesting crops. Regional specificities are visible in the texts, not only in relation to differences between the Negotin region and the rest of the Principality, but also within the Timok area, depending on the characteristics of the terrain and soil fertility. In this way, one of the main characteristics of pre-modern societies, with agriculture as the dominant economic activity, came to the fore – regional differences and specificities of applied agricultural techniques as well as their level of development.

Keywords: Adam Bogosavljević, agriculture, agricultural techniques, Timočka krajina, Serbia, 19th century.

Чланак примљен: 20. 03. 2017/

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 29. 05. 2017.